

Brauer-Benke József

A HANGSZER-ETIMOLÓGIAI ADATOK ORGANOLÓGIAI ELEMZÉSE*

1. Bevezetés

Egy adott hangszer eredetének meghatározásánál az ikonográfiai adatok vizsgálatán túlmenően a hangszernév-etimológiai ismereteknek szintén nagy jelentőségük lehet.¹ Az etimológia a szófejtés tudománya, a nyelvészet egyik összetett ága, amely egy adott nyelv szavainak eredetét vizsgálja, emellett a magyar etimológia fogalom a szótörténet-kutatást is magába foglalja.² Az etimológiai kutatás célja a tanulmányozott szó etimonjának nevezett alapszó feltárása, illetve lehetőség szerint a szó adott nyelvben való megjelenése idejének legalább hozzávetőleges meghatározása.³ Az etimológia tudománya interdiszciplína, mert nem korlátozódik kizárólag a nyelvészeti aspektusokra, hanem több nyelvészetten kívüli tudományágra is támaszkodik, amelyek olyan földrajzi, történelmi, társadalmi, politikai, néprajzi, civilizációs, művelődéstörténeti tényezőket világitanak meg, amelyek hozzájárulhatnak az etimonok azonosításához.⁴ Az organológia, a hangszerek eredetének és osztályozásuknak a tudománya szintén interdiszciplináris tudománynak tekinthető, mert felöleli a hangszerek történetének feltárását, a hangszerek leírását (organográfia) és megszólaltatásuk módjait, illetve a különböző kultúrákban használt hangszerek tipológiai besorolását.⁵ Mivel magyar nyelvterületen az organológiának nem alakult ki képzett szakembergárdája, és organológiai kutatásokkal a zenetudomány szakemberei csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem foglalkoztak, az organológia kifejezést a hazai egyházzeneészek félreérthető módon a legtöbbször „orgonaismeret” (ami orgonalógia lehetne) jelentésben használják.⁶ Mivel a

* A szerző a BTK Zenetudományi Intézet kutatója.

1 Brauer-Benke József: „A hangszerek ikonográfiai adatok organológiai elemzése”, *Magyar Zene* LVI/2. (2018. május), 206–226.

2 Bokor József: „Szókészlettan”. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor, 2007, 167.

3 Gerstner Károly: „A magyar nyelv szókészlete”. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006, 1204.

4 Bokor: *Szókészlettan*, 165.

5 John Henry van der Meer: „Instrumentenkunde”. In: *Musik in Geschichte und Gegenwart*. Kassel–Basel: Bärenreiter–Metzler, 1996, 951.

6 <http://lexikon.katolikus.hu/O/Orsz%C3%A1gos%20Magyar%20Organol%C3%B3giai%20T%C3%A1rsas%C3%A1g.html> (utolsó meglátogatás: 2022. július 27.).

honi organológiai kutatások ennyire a periférián mozognak, még az olyan közismert hangszereink nevének eredete is javarészt feltáratlan maradt, mint a *doromb*, a *duda*, a *furulya*, a *hegedű* a *tárogató* vagy a *töröksíp*.⁷ Sajnos ezen hangszerelevezések tekintetében az újabb etimológiai szakmunkák, mint a *Magyar etimológiai nagyszótár*,⁸ az *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*⁹ és az *Új magyar etimológiai szótár*¹⁰ sem szolgálnak semmi újdonsággal a korábbi megállapításokhoz képest. Ezért az organológiai szempontú forráselemzések hozzájárulhatnak az etimológiai kutatások eddig fel nem tárt etimonjainak a megtalálásához, illetve kiélezhetőek vagy alátámaszthatják az eddigi eredményeket.¹¹

2. Doromb

A történeti kutatások alapján feltételezik, hogy a doromb Kína déli területein vagy Délnyugat-Ázsiában alakulhatott ki.¹² A hangszertípus elnevezéseinek és morfológiai sajátosságainak vizsgálata arra enged következtetni, hogy a hangszer Óceánia népcsoportjaihoz az ausztronéz nyelveket beszélő népcsoportok hajózó migrációjával juthatott el (1. kép). Mivel a nyelvtudomány az ausztronéz nyelvcsalád tagjai széttelepülésének kezdetét a Kr. e. 5. évezredre datálja, a hangszertípus kialakulását az eddigi adatok alapján Kr. e. 13000 és 5000 közé lehet valószínűsíteni.

Ázsia szibériai, ujgur, kipcsak és oguz török nyelvű népcsoportjainál a fából vagy csontból készült idioglott, illetve a kovácsoltvasból készült heteroglott dorombok hasonló elnevezései szintén diffúz átvételeket sejtetnek, ahol a *komys/komuz* terminus húros hangszereket is jelöl, ezért nagyjából „hangszer”-nek megfelelő jelentéstartalommal használják. A finnugor nyelvű népek közül a magyar törzsek mellett a mari (cseremis) népcsoportra hatottak a legerősebben a környező török nyelvű népek, ami a doromb *kovýz* elnevezésében is visszaköszön. Az ogur (lirtörök) nyelvek közé tartozó csuvasok doromb elnevezése, a *varám-túma* (amely szúnyogot is jelenthet) az obi-ugor hanti *túmran* és a manysi *túmra* elnevezésekkel rokonítható.¹³

A magyar nyelv etimológiai vizsgálatai alapján a bizonytalan eredetű doromb szavunk valószínűleg összefüggésbe hozható a 15–18. század közötti időszakban még elterjedt, fúvással és pengetéssel megszólaltatott *doromblya* hangszernévvél,

7 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban: TESZ), 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1.: 1967, 663., 681.; 992; 2.: 1970, 82., 3.: 1976, 856.

8 *Magyar etimológiai nagyszótár*. Szerk. Tótfalusi István, Budapest: Arcanum Adatbázis, 2001 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/> (utolsó megtekintés: 2022. június 15.).

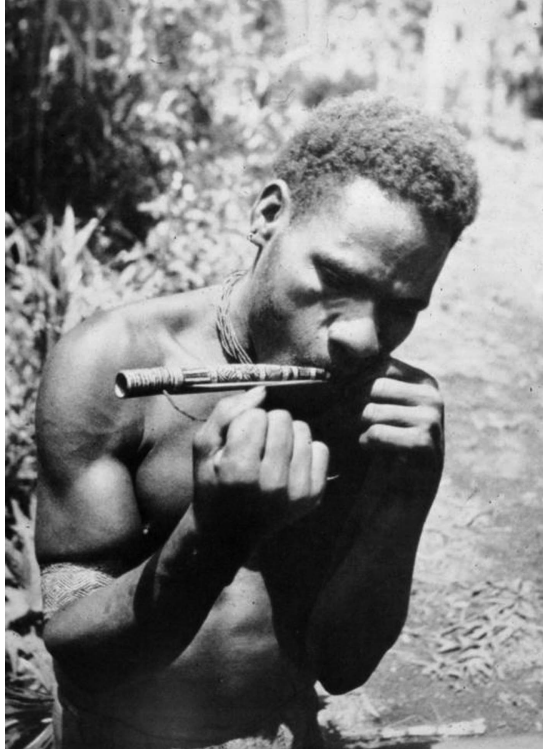
9 *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Szerk. Zaicz Gábor. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013, 153., 157–158., 224., 274., 730.

10 *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. Gerstner Károly. <http://uesz.nytud.hu/>, 367., 378., 568., 712., 793. (utolsó megtekintés: 2022. június 30.)

11 Brauer-Benke József: „A doromb hangszertípus történeti áttekintése”, *Arrabona* 53–56. (2018), 67–68.

12 Sybil Marcuse: *A Survey of Musical Instruments*. New York: Harper & Row, 1975, 98–99.

13 Alfred Heymann: „Introduction”. In: Leonard Fox (ed.): *The Jew's Harp. A comprehensive anthology*. Toronto: Bucknell University Press, 1988, 23–35., ide: 35.

1. kép. Idioglott dorombon játszó melanéziai őslakos (1930)

amely ilyen formájában a szomszédos szláv elnevezésekre utal, amelyek viszont a német *Trommel/Maultrommel* átvételei lehetnek.¹⁴ A magyar *doromb* szóval kapcsolatban onomatopoetikus (hangutánzó, hangfestő) hangszerelnevezés-vizsgálódások rámutattak, hogy az „r” hang jellemzően azt a zörejt fejezi ki, amelyet a rugalmas test nyugvó állapotából való erőszakos kimozdítása okoz, és ezért az „r” hangot gyakran használják együtt támasztó mássalhangzókkal.¹⁵ Ez a jelenség több hangszertípus elnevezésében is megragadható, mint például a dobot jelentő *drumme*, *tromme*, vagy a trombitát jelentő *drummel*, *trumbe* kifejezésekben, ezért az onomatopoetikus vizsgálatok alapján a *doromb* szavunk és szláv megfelelői egyaránt idesorolhatók. A lengyel etimológiai vizsgálatok a *dorombot* jelölő lengyel *drumla* elnevezést a szintén német *Trommel* szóból származtatják.¹⁶ Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a német eredetű kifejezés szláv közvetítéssel jelenhetett meg a magyar nyelvben és annak ellenére, hogy a hangszertípus Ázsiából terjedt el nyu-

14 TESZ 1., 663.

15 Haraszi Emil: *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1926, 21.

16 Barbara Szydłowska-Cegłowa: *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977, 227.

gati irányba, a *doromb* hangszerelnevezésünk nem a honfoglaláskori vagy azt megelőző időszakból eredeztethető. A magyar *doromb* szó viszonylag késői, 15–16. századi felbukkanása szintén egy szláv közvetítésű német átvételt igazolhat, mert például a felső-ausztriai Molln településen, ahol évszázados hagyományai vannak a dorombkészítésnek, és a város címerében is egy doromb szerepel, már ebben az időszakban is jelentős mennyiségben készítettek kovácsoltvasból dorombokat, amelyek a kereskedők közvetítésével a bécsi és pesti piacokon túlmenően Trieszt, illetve Lengyelország és Törökország nagyobb városaiba is eljutottak.¹⁷

3. Duda

Sem a duda szavunk első előfordulását, sem annak pontos eredetét illetően nincs tudományos konszenzus. Legkorábbi formájában személynévként, „Michael dwdas” alakban 1494-ből datálható, azonban az 1095-ös tihanyi dolátorban szereplő Dolatores Gedesa Duda pagandi bodin formában a személynévre utaló „duda” kifejezés hangszerrel való kapcsolata megkérdőjelezhető.¹⁸ Összességében a középkori hangszerelnevezések nyelvi vizsgálata alapján a duda hangszer-név jelenléte csak a 14–15. századtól adatható.¹⁹ Ebből következően a folklorista kutatások arra jutottak, hogy a korábbi *gajd* helyett a 16. század közepétől a tömlősíp (*tibia utricularis*) és a *duda* elnevezés lép az előtérbe.²⁰ Ezzel összefüggésben a történészek az Árpád kori szolgálónépek településeinek vizsgálatakor az 1272–1325 közötti időszakban a Veszprém megyei „terram Goydusbogdan” lakóit gajdos-dudás zenészekkel azonosították.²¹ Az oklevélben említett Goydusbogdan helységben azonban egy 1351-es adat szerint *trumbatores*, vagyis királyi trombitások élnek, és egy 1488-as adat szerint az ezzel a hellyel azonosítható „Kysbogdan” birtokosa Trombitás Balázs.²² Az 1400–1410 körül keletkezett Schlägli szójegyzékben a latin *tibia* megfelelőjeként bukkan fel a *gajd* kifejezés, és a nyelvészek szerint vélhetően erős, harsány, vastag hangot adó hangszertípust jelölhetek vele.²³ Ezért a *gajd* hangszernév feltehetően nem egy dudatípus megnevezésére szolgált, hanem egy szimpla vagy dupla nádnyelves nyelvcsipót érthettek rajta.²⁴ A *gajd* jelentése más szótárakban is *síp*, *tárogatósíp*, *billegetősíp*.²⁵ A zenetudomány

17 Karl Magnus Klier: *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen*. Kassel–Basel: Bärenreiter 1956, 71–76.

18 TESZ 1., 681–682.

19 Ecsedy Ildikó: „A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben”, *Magyar Nyelv* LVI. (1960), 91.

20 Manga János: „Magyar duda-magyar dudások a XIX–XX. században”, *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve*, I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968, 128–129.

21 Györfly György: „Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez”, *Történelmi Szemle*, XV/3–4. (1972), 298.

22 Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból*. Budapest: Magvető, 1977, 268.

23 Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975, 180.

24 Szamota István: *A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894, 85.

25 Éri Péter: „Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez a XV–XVIII. századi szótárirodalom tükrében”. In: Agócs Gergely (szerk.): *A duda, a furulya és a kanásztülök*. Budapest: Planétás, 2001, 254.

szintén felveti annak lehetőségét, hogy a Gajdosbogdány helységnév a királyi trombitások és síposok lakóhelyét jelentheti.²⁶ Ehhez kapcsolódóan az etimológiai kutatások is arra a következtetésre jutottak, hogy a középkori *gajd* szavunk tisztázatlan eredetű, Kelet-Európában és a Balkánon valószínűleg a vlach pásztorkodás által terjedt el, ezért a *gajda* tájszót a középkori *gajd* kifejezéstől független, későbbi szerb vagy horvát átvételnek tartják.²⁷

A népnyelvben a hangutánzó *duda* kifejezés eleve többféle hangszertípust is jelölhet, mert a népi trombita elnevezése a *víziduda*, a népi klarinété a *nádduda*, és a peremfurulyákat anyaguk szerint *napraforgóduda* vagy *tökduda*, míg a légtömlővel ellátott nyelvű sípot a *bórduda*, *kutyaduda*, *tiliduda*, elnevezéssel illetik.²⁸ A *duda* történeti névanyagának írásos szövegelemzése azonban arra is rámutat, hogy a kifejezés a szótárakban tulajdonképpen csak 1818-tól datálható.²⁹ Amire magyarázatul szolgálhat az, hogy a szótárak, illetve a magyar értelmezések szerzői az általuk ismert korábbi szótárak, szójegyzékek anyagát használták, amit sokszor változtatás nélkül vettek át. Szintén figyelembe kell venni, hogy az egyes szerzők szókészlete nem ölelte föl az egész magyar nyelvterületet, hanem sokszor csak a saját szűkebb környezetük jellemző szavait vették fel a szótáraikba. Emellett azzal is számolni kell, hogy a református vallás elterjedésével együtt járó magyar nyelvű irodalom a korábbi latin elnevezések helyett már a népnyelvi magyar hangszerelnevezéseket kezdi elterjeszteni, ezért nem véletlen, hogy nemcsak a magyar nyelvben, de a környező népek nyelvében is a 16. századtól kezdve nagy számban bukkannak fel új hangszerelnevezések (2. kép a 206. oldalon).

Az onomatopoetikus alapú hangszer-etimológiai elnevezések vizsgálata arra mutat, hogy a magyar *duda* hangszernév a lengyelből származtatható, és a hangszer használata északról terjedt déli irányba, s a románok tőlünk vették át.³⁰ Más, szintén etimológiai érvelések szerint a *duda* szavunk délszláv eredetű.³¹ Összességében az etimológiai alapú érvelések szerint a *duda* terminus valamikor a 14–16. században terjedt el a magyar nyelvben, és az átvétel vagy szlovák közvetítéssel a lengyelből, vagy valamelyik délszláv nyelvből történetelt. Ezt a látszólagos ellentmondást feloldhatja, hogy más hangszerekhez hasonlóan az évszázadok során több különböző irányból elterjedő, hasonló elnevezésű (*duda/dude/gajda/gajde*) dudatípus is megjelent a Kárpát-medence térségében. Az ábrázolások áttekintése alapján a 15–17. század közötti időszakból a főképp Nyugat-Európára jellemző szimpla sípszáras dudák két típusa ismert, az egyik a német és nyugati szláv dudatípusokkal, a másik pedig a vlach transzhumansz pásztorkodással elterjedő balkáni *gajda* típussal rokonítható.³²

26 Lajtha László: „A tárogató vándorútja Perzsiából Európába”. In: Berlász Melinda (szerk): *Lajtha László összegyűjtött írásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992, 190.

27 TESZ 1., 1013.

28 Brauer-Benke József: *A népi hangszerek története és tipológiája*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete, 2014, 156.

29 Éri: *Adalékok...*, 252.

30 Haraszti: *Hangutánzás és jelentésváltozás...*, 66.

31 TESZ 1., 682.

32 Brauer-Benke: *A népi hangszerek története és tipológiája*, 156.

2. kép. Szimpla sípszáras dudán játszó pásztor Devecser várának előterében (J. Nypoort metszete, Bécs, 1686)

Ezek a dudatípusok még nem rendelkeztek a később jellegzetessé váló dudafejekkel, amelyek csak a 18. században, szlovák közvetítésű lengyel átvétellel terjedtek el, és ezekből fejlődtek ki később a felvidéki, kecskefejes palóc dudák. A valószínűsíthetően Észak-Afrikában kialakuló, itáliai és dalmát közvetítésű ketős sípszáras dudatípusok csak a 19. század elején jelentek meg először az Alföld déli részén és ezekből lettek a dél-alföldi emberfejes, fújtatós dudák (3. kép). Ezért összességében a történeti anyagban szereplő duda hangszerelevezéseket nem lehet kizárólag a ma dudának nevezett hangszer típusához kötni, mert hangutánzó jellege miatt több hangszerre is alkalmazták. Emellett a hangszer típus több változata is megjelent az évszázadok során, és azok hasonló szótóvel rendelkező elnevezései szintén elterjedtek, ezért a duda szavunk etimonja valószínűleg nem vezethető vissza egyetlen kiindulási pontra.

3. kép. Menyecskefejes fűjtatós dudán játszó paraszttzenész (Domaszék, 1967, BTK ZTI Népzeneosztály és Archivum, NZ 6990)

4. Furulya

Furulya szavunk legkorábbi írásos megjelenése Geleji Katona István 1636-ból származó ajánlólevelének egyik passzusában, az Öreg Graduál bejegyzésében található.³³ A kutatók már a 20. század elején rámutattak, hogy a régi típusú sípféléket egyre jobban kiszorítják az „oláh” eredetű *tilinkó* és *furulya* szavak, elfeledve az egykori *síp* és *süvöltő* nevüket.³⁴ Ezért a *furulya* elnevezés késői, 17. századi felbukkanásával kapcsolatban a népzene kutatók felvetették annak lehetőségét, hogy az elnevezéssel együtt egy újabb hangszertípust is átvehettünk a környező népektől, amely kiszorította a korábbi *tilinkó* és *süvöltő* elnevezésű hangszereket.³⁵ Ezt iga-

33 „...a’ mit amaz vizes, vagy etzetes, vagy penig bu’do’s bor áruló hamis kortsomárosok, a’ kik hegedu’st, vagy furollyást, fogadnak a’ pintzejekhez tsak hogy inkább a’ borokra vonhassák a’ do’slo’ embereket...”

34 Viski Károly: „Hangszerek”. In: Györfly István–Bátky Zsigmond–Viski Károly (szerk.): *A Magyarország néprajza*, II. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 434.

35 Sárosi Bálint: *Hangszerek a magyar néphagyományban*. Budapest: Planétás, 1998, 88.

zolhatja, hogy a moldvai csángóknál fennmaradt magrés-furulyák elnevezéseként használt *szültü* vagy *süvöltő*, a mari (cseremis) népcsoport körében fennmaradt *sijaltös* nevű két ujjnyílásos, nyelvresfurulyák terminusával rokonítható.³⁶ A vélhetően valamilyen furulyatípust jelölő *sültü* kifejezés régiségét mutatja, hogy „Süvöltő” helységnevet már 1321-ből Békés megyéből ismerjük.³⁷ A Schlägli szójegyzékben mint „fistula-siuelte-süvöltő” szintén szerepel.³⁸ A nyelvészeti kutatás is a síp szinonimájaként kezeli, mert a moldvai csángók a köznyelvi „s” hangot „sz”-nek ejtik, ezért a *szültü* (furulya) a *süvöltő* megfelelője.³⁹ Mindezek alapján logikus lenne a feltételezés, hogy a 17. századtól kezdve a korábbi *sültü/süvöltő* elnevezésű peremfurulya-típusokat a 19. század végére kiszorították a *furulya* elnevezésű magrésfurulyák.

Csakhogy amint az észak-macedóniai Staro Nagoričino Szent György-templomának 1314-re datált, Jézus kigúnyolását ábrázoló freskóján látható, a magrésfurulyák már a 14. század elejétől biztosan jelen vannak a térségben.⁴⁰ III. Béla király uralkodásának kezdetére, az 1173 körüli időkre tehető a vlach lakosság betelepítése a Balkánról Erdélybe, akiket juhásztor életmódjukat figyelembe véve, a besenyőkkel vegyesen, mint könnyű fegyverzetű lovasokat a déli határ hegyeinek őrzésére, figyelésére telepítettek elszórtan az Olt áttörésétől nyugatra, a Szebeni-havasok alá, ami terra Blacorum (vlachföld) néven külön jogállású terület lett, és utóbb belőle alakult ki Fogarasföld.⁴¹ Majd amint azt a 14. századi források is igazolják, észak felé a Moldvából és Erdélyből származó vlachok elértek az Északi-Kárpátokba, ruszinok, szlovákok, morvák és lengyelek lakta területekre, ahol viszonylag gyorsan beolvadtak a helyi lakosságba.⁴² Mindebből következően a magrésfurulyák sokkal korábban, már a 14. században megjelenhettek a térségben, csak a korabeli forrásokban a pásztorok hangszerei nem szerepeltek, vagy ha mégis megemlítették, akkor a latin megfelelőjükkel írták le őket. Ezért a furulya szónak az 1636-ban, Gyulafehérváron kiadott „Öreg Graduál” protestáns énekeskönyvben való első megjelenése valószínűleg egészen egyszerűen azzal magyarázható, hogy a protestáns magyar nyelvű írásbeliséggel együtt, a latin kifejezések ellenében megjelentek a kortársak szemében magyarnak tartott népnyelvi elnevezések.

Az etimológiai vizsgálatok alapján a *furulya* szavunk erdélyi nyelvjárási hangutánzó eredetű szó, amely a vlach pásztorok nyelvéből terjedt el, és valószínűsíthetően Petőfi Sándor révén került be az irodalmi nyelvbe.⁴³ Emellett az északi és keleti területekről származó *fujera*, *furoja* változat szlovák nyelvből való átvételét is

36 Domokos Pál Péter: „Szültü. Egy csángó hangszer”, *Ethnographia* LXXIV/1. (1963), 282.

37 Györffy: *Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez*.

38 Szamota: *A Schlägli magyar szójegyzék*, 85.

39 Beke Ödön: „Süvöltő”, *Magyar Nyelvőr* LXVIII/1–3. (1939. január–március), 31.

40 Brauer-Benke *A népi hangszerek története és tipológiája*, 100.

41 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987, 111–113.

42 Grzegorz Jawor: „Ethnic aspects of settlement in ius valachicum in medieval Poland (from the 14th to the beginning of the 16th century)”, *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*. 22/1. (2015), 48.

43 TESZ 1., 992.

valószínűsítik.⁴⁴ A szlovák nyelvben azonban a *fujara* csak a Zólyom megyei Gyetva (Detva) környékén honos, kiegészítő fúvókával ellátott, három ujjnyílásos, hosszú magrésfurulyát jelöli, mert a kisebb méretű, hat ujjnyílásos magrésfurulyák elnevezése *píšťaly*, amely a lengyel *piszcalki* szóval rokonítható.⁴⁵ Ezzel összefüggésben a Dunántúlon általánosságban a *furulya/furugla* hangszerelnevezést csak az öt ujjnyílásos hosszú furulyára használták, mert a hat ujjnyílásos rövid furulyák elnevezése a *tilinkó* volt⁴⁶ (4. kép a 210. oldalon). Ami azzal magyarázható, hogy a fúvótoldalékos szlovák *fujara* és a dunántúli hosszú furulya egyaránt egy három ujjnyílásos hosszú furulyaarchetípus lokális fejlesztésének tekinthető, és így organológiai szempontól rokoníthatók egymással.⁴⁷ Ami a *tilinkó* szót illeti, az első hazai írott változata *tilinka* alakban található meg Erdélyi Baróti Szabó Dávid 1784-ben Kassán megjelent *Kisded Szó-tár*ában, és az etimológiai vizsgálatok alapján bizonytalan eredetű, mert a magyarban és a románban is nagyjából azonos időben felbukkanó, a nyelvterület középső és keleti részén élő nyelvjárási szó jelentése: egyszerű furulya, pásztorsíp.⁴⁸ A román organológiai vizsgálatok alapján leginkább az ujjnyílás nélküli felhangfurulya-típusokra alkalmazott *telincă/tilincă* elnevezés elterjedése az 1950-es években Bukovinából, Észak-Moldvából és Észak-Erdélyből, illetve a csángók és a huculok köréből adatható.⁴⁹ A moldvai magyarok népnyelvi elnevezéseiben a *tilinka* és annak névváltozatai *tilink*, *tilinka*, *csilinka*, *pilinka*, *pipilinka* egyaránt ismertek.⁵⁰ A csángó *tilinka*, a román *tilincă*, a moldován *tilínka* és a hucul *telénka* felhangfurulya-elnevezések interetnikus átvételt feltételeznek, és elterjedésük vélhetően a vlach transzhumáló pásztorkodással hozható összefüggésbe.⁵¹

A *furulya* szó szintén vlach eredetét támaszthatja alá, hogy változatai a Balkánon és a Kárpátok területén élő népcsoportok köréből egyaránt adathatók, úgymint az albán *fyell*, a szerb *frula*, a román *fluiet*, és a ruszin *floyára*.⁵² A románoknál szinte az egész nyelvterületen ismert a *fluiet* és annak képzős alakjai, amelyek a magrés- és a peremfurulya-típusok megnevezésére egyaránt használatosak.⁵³ A Keleti-Kárpátokban élő ruszinok *floyára* elnevezésű hangszere egy 60 cm hosszú, 6 ujjnyílásos peremfurulya, egyéb elnevezései a *fluyara*, *fuyara*, *frylka*, *frelka*, *floyarka*,

44 Uott.

45 Oskár Elschek: „Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei”. In: *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente*, II. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1983, 165.

46 Bátky Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udv. Könyvnyomdája 1906, 130.

47 Brauer-Benke József: „A dunántúli hosszú furulya történeti vizsgálata”, Győr: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum 2012 (Arrabona-Múzeumi Közlemények 50/1.), 242.

48 TESZ III., 1976, 918.

49 Tiberiu Alexandru: *Instrumentele muzicale ale poporului Român*. Bukarest: ESPLA, 1956, 110–111.

50 Pávai István: *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*, Budapest: Teleki László Alapítvány, 1993, 146.

51 Brauer-Benke József: „Tilinkó vagy tilinka. A felhangfurulya-típusok történeti és tipológiai áttekintése”. In: *Zenatudományi Dolgozatok 2015–2016*. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 2018, 255.

52 Brauer-Benke: *A népi hangszerek története és tipológiája*, 93.

53 Alexandru: *Instrumentele muzicale*, 62.

4. kép. Hosszú furulyán játszó pásztor (Zádor, 1961, BTK ZTI Népzeneosztály és Archivum, NZ 4853)

frelya.⁵⁴ Görögországban a vlachok alcsoportjai, az arománok és a meglenorománok körében a hat ujjnyílásos peremfurulyák elnevezése a *floyéra* és annak névváltozatai, mint a *floéra*, *flouyiéra*, *flouéra*, *fióra*, *flióros*, *fráouró*.⁵⁵ Összességében a felsorolt albán, szerb, román, ruszin és görög elnevezések egyaránt rokonnak tűnnek a magyar *furulya* szóval, amelyet az ukránok görög–román eredetűnek, a magyar nyelvészek viszont román átvételnek tartanak, ugyanis az etimológiai szófejtések alapján a román *fluier*, *fluieră* (pásztorsíp) szóra vezethető vissza, amely hangutánzó eredetű.⁵⁶ A *fluiera* (füttyül, süvít) igével kapcsolatos és a magyar furulya alak úgy jött létre, hogy előbb a szóeleji mássalhangzó-torlódás hangzócserevel (flu-ful) oldódott fel, majd a „l” és „r” hangok helyet cseréltek, végül az „l” palatalizálódott, viszont a tájnyelvekben gyakori *furugla* „g” elemére a nyelvészet szerint nincs kielégítő magyarázat.⁵⁷ Nem kizárt hogy a „g” elem a furulya terminus eredetileg hangutánzó jellegéből adódhat, amire jó példa lehet Gvadányi József „Dónishoz” írt levelezésének 20. oldalán található bejegyzése: „Flótán furugláltál”⁵⁸ (5. kép).

54 Leonid Cherkaskyi: *Ukrainski narodni muzychni instrumenty*. Kyiv: Tekhnika, 2003, 262.

55 Fivos Anoyanakis: *Greek Popular Musical Instruments*. Athens: National Bank of Greece, 1979, 149.

56 TESZ 1., 992.

57 Uott.

58 *Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig*. 1.: A-I. Szerk. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémia Könyvkereskedése, 1890, 1006.

5. kép. Magrészfurulyán játszó juhász (Nyírbogdány, 1961, BTK ZTI Népzeneosztály és Archivum, NZ 5067)

A leginkább temetések során használt *floyarán* játszó ruszin pásztorok dúdolással kísérik játékukat, amivel burdon-háttérhangot képeznek, ez a gutturális mormogással kísért furulyajáték-technika a Kárpát-medencéből, Törökországból és Észak-Afrikából egyaránt adatolható.⁵⁹ Az albán etimológiai vizsgálatok alapján az albán *fyell* elnevezés vagy a *frymë* (lélegzet), vagy a *fee* fúvást utánzó onomatopoeikus kifejezésből eredeztethető.⁶⁰ Mivel a nyelvészek általában elfogadják, hogy a vlachok nyelve, az aromán nyelv a Dunától délre, a Duna és a Balkán-hegység közötti régió keleti részén vagy a Pindosz-hegységben és Albánia déli részén keletkezett, úgy, hogy legkésőbb a 10. században elsőként vált le a protoromán nyelvről, mindez összességében szintén alátámaszthatja a *furulya* hangszernevünk vlach eredetét.⁶¹

59 Brauer-Benke: *A dunántúli hosszú furulya történeti vizsgálata*, 245–246.

60 Ramadan Sokoli: *Les danses populaires et les instruments musicaux du peuple albanais*. Tirana: Éditions du Comité albanais pour les relations culturelles avec l'étranger, 1958, 36.

61 Johannes Kramer: „Das Aromunische”. In: Günter Holtus-Edgar Radtke (hrsg.): *Rumänistik in der Diskussion. Sprache, Literatur und Geschichte*. Tübingen: Gunter Narr, 1986, 217–247.

5. Hegedű

Ami a *hegedű* szavunk eredetét illeti, már az elején kijelenthető, hogy eredetileg nem arra a hangszerre vonatkozik, amit ma *hegedűnek* nevezünk. Ugyanis a Schläggl szójegyzékben szereplő „fiella-hegedw” még nem az észak-itáliai műhelyekben csak száz évvel később felbukkanó, kávas építésű *hegedű*típus neve.⁶² Azt ugyanis, mivel Krakkó irányából érkezett a Kárpát-medencébe, „lengyel hegedűnek” nevezték.⁶³ A több, egymás mellett élő hegedűtípus jelenlétét bizonyítja Batthyány Ádám Poppel Évának küldött levele 1627-ből, amelyben megjegyzi, hogy Hegedűs János nevű udvari hegedűse magyar létére nem ért a magyar hegedűhöz, csak a német hegedűn tud játszani.⁶⁴ Egy 1683-as keltezésű, *Ungarische Wahrheits-Geige* című politikai röpirat leírása egy, az észak-itáliai hegedűktől eltérő hangszertípusról tudósít, és a leírásból arra lehet következtetni, hogy a 17. századi magyar hegedű felépítésében a Fekete-tenger melléki lírákkal rokonítható, de azoktól eltérően nyugati tartásmóddal játszottak rajta.⁶⁵ Valószínűleg ez a magyar hegedűtípus látható Gottfried Rogg és Melchior Rein 1750 körül készült színezett rézmetszetén, amelyen egy sörrel teli kupával táncoló kurucnak húzza a talpalávalót egy társa, akivel ilyenformán, a németek dúlása ellenére, csak azért is poharat ürtgetve vigadoznak⁶⁶ (6. kép).

A magyar nyelv etimológiai vizsgálatai alapján *hegedű* szavunk ismeretlen eredetű, és az 1438-as Heygethew személynév alapján a „hej” indulatszóból való származtatása hangtani és alaktani szempontból nem valószínűsíthető.⁶⁷ A hangszertörténeti kutatásban azonban továbbra is tartja magát a feltételezés, hogy valószínűleg a tájnyelvi „héget, hejget” (von, húz) alakból keletkezhetett a 15. században a hegedű elnevezés.⁶⁸ Ezt alátámaszthatja az a tény, hogy a korai „hegedűs” említések nem mindegyike jelenthetett vonós hangszert, mert még a 17. századi adatok vizsgálata is arra mutat, hogy a szót „zenész” vagy „énekes” jelentésben is használták.⁶⁹

62 Walter Kolneder: *Das Buch der Violine. Bau, Geschichte, Spiel, Pädagogik, Komposition*. Zürich: Atlantis Musikbuchverlag, 2002, 266.

63 Bartalus István: *Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 10/13.), 15.

64 „[...] a Dunáninnen 'egy olasz hegedős vene Na[gysá]god mert en igen io hegedöst fogatam az Hegedös Ianos heleben, magyar hegedös, de nem tud az magyar hegedön vonni, hanem az nemet hegedön tudgya csak voni.” In: Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum, 2022, 23.

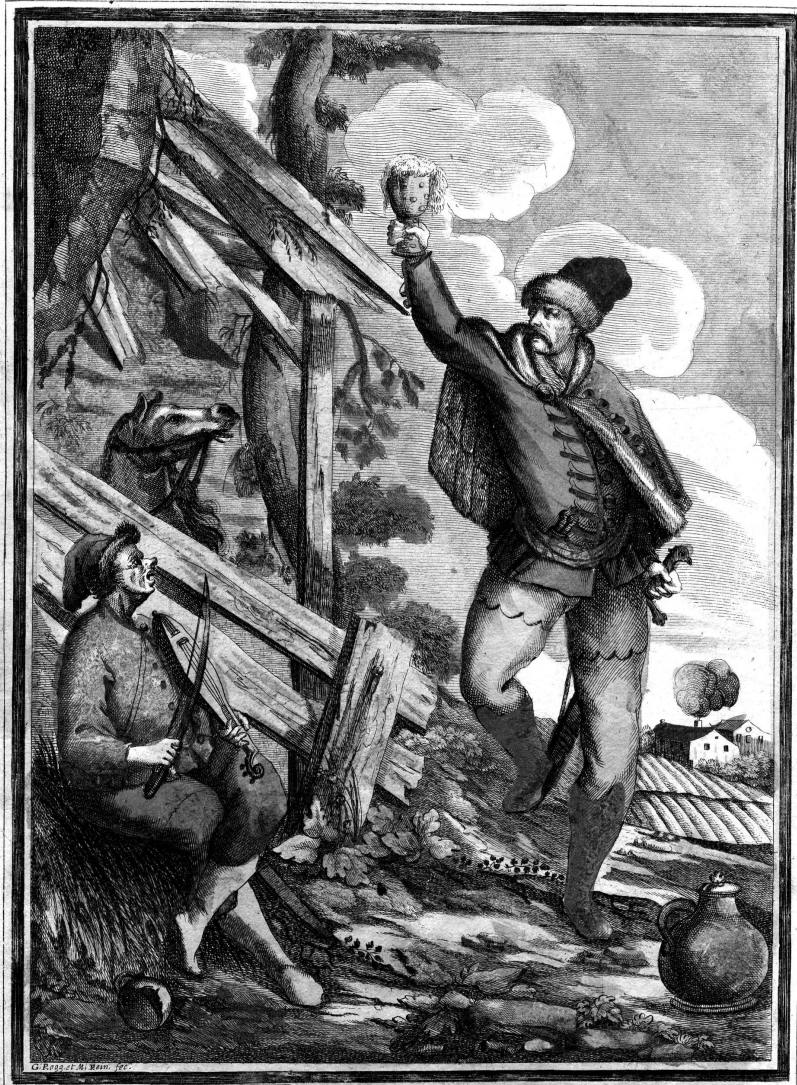
65 „Ungarischer Wahrheits-Geige Oder Eigentlicher Entwurf des Ungerlands wie auch die Beschaffenheit dieser Nation samt allem Verlauff woraus dieses Ungarische Übel geflossen bis hier gewachsen und jetzt in so grosse Flamme ausgeschlagen. Aus dem Ungarischen in das Teutsche übersetzt”. Gedruckt zu Freyburg Anno 1683. In: *Catalogus bibliothecae hungaricae Széchényiano-regnicolaris*. Sopronii: Typis Siessianis 1807, 527.

66 „Hungarus exsultat cunctos Spoliare rapina Teutonici praeda pocula plena bibit”. In: Keresztúry Dezső–Vécsey Jenő–Falvy Zoltán: *A magyar zenetörténet képeskönyve*. Budapest: Magvető, 1960, 100.

67 TESZ 2., 82.

68 Gábrly György: „A magyar hegedű”, *Ethnographia*, 94/4. (1983), 588.

69 Viski Károly: „Hegedű”. In: Gunda Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1943, 47–48.

*Ungarus exultat cunctos
Spoliare rapinâ.
Teutonici pradâ pocula
plena bibit.*

*Diesaren Freud, ist heit, obs schon
da Deutsch wird klagen,
Er heilt; ich aber, Dany, iz fülle
meinen Tragen.*

6. kép. Kuruc hegedűs kíséri a társa táncát (Gottfried Rogg és Melchior Rein metszete, 1750)

Viszont más hangszernevekhez hasonlóan a *hegedű* sem tekinthető általánosnak a tájnyelvi elnevezések között, mert például a Kis-Küküllő mellől, Háromszékből, a Dráva mellékéről, Csíkból és Gyimesből egyaránt ismert a *muzsika/mozsika*,⁷⁰ a moldvai magyarok körében pedig a *cinige* is megtalálható.⁷¹

A török hangszereket vizsgáló komparatív hangszertörténeti kutatások felvetik annak a lehetőségét, hogy a belső-ázsiai eredetű vonós fidulákat a szomszédos kazár (türk) nyelven beszélő népekkel együtt a magyarság a Volga torkolata és az Azovi-tenger közötti őshazában ismerte meg, és onnan hozta magával a Kárpát-medencébe.⁷² Törökország déli részén, a Taurus (Toros)-hegységben fennmaradt egy kabaktökből készített régi típusú, rövid nyakú fidula, amelyet a helyi türkmén dialektusban a *hegit*, *egit* szóval jelölnek. Az anatóliai türkmén *hegit* és a magyar *hegedű* elnevezés közötti hasonlóságra 1937-ben az itt kutató Bartók is rámutatott.⁷³ Valószínű, hogy mind a *hegedű*, mind a *hegit* elnevezés összefüggésbe hozható a szláv *gudok*kal, az anatóliai Malatya, Urla (Izmír) és Amasya falvakban elterjedt *giygiy* elnevezés pedig a német *Geige* szóval is rokonítható.⁷⁴ Ehhez kapcsolódóan a korábbi hangszernév-kutatások a középkori személynevekben felbukkanó, 1224-ből datált *guegus* szóban a „gégészt”, vagyis az énekest vélték felismerni.⁷⁵ Valószínűbb, hogy a *guegus* alak Johannes de Garlandia *De Mensurabili Musica* című, 1230-ból származó zenei értekezéséből ismert *guigue* hangszernévvel azonosítható, amelyet a gall *gigue* kifejezésből eredeztetnek, de visszavezethető az ógermán *gige* alakig.⁷⁶ A kifejezés a német nyelvben *geige* alakban maradt fenn „vonós hangszer”, a későbbiekben „hegedű” jelentéssel, amely ilyenformán a Biharban fennmaradt *higheghe* alakkal is rokonítható. A hangszertörténet-kutatás egyértelműen kimutatta, hogy a hangszerek nagy többsége diffúz, vagyis adott ponttól szétszóródva terjed el a különböző népcsoportok között, ezért feltételezhető, hogy a felsorolt és egymásra nagyon hasonló hangszerelnevezések etimológiai szempontból is rokoníthatók egymással. Ezért ezek végső forrása a 9–10. századi forrásokból adatható, a belső-ázsiai nyelvekben előforduló *iklik/iqkliq*, *iklij*, *yiklij* vonóshangszer-típusokat jelentő terminus lehet, akárcsak a belőle származtatható későbbi *oklu qobuz* (vonós koboz) hangszerelnevezés.⁷⁷ Ezek végső forrása a török eredetű „ok/ik” (ij) szóból képzett „okli/iklij” alak (jelentése: íjjal vagy vonóval) lehet.⁷⁸ A dél-szibériai török nyelvű népek körében napjainkig fennmaradtak így nevezett vonóshangszerek, mint például a kéthúros altáj *ikilí*, a tofalar *igil* és a hakasz *yíkh* fidulák, és nem kizárt, hogy a Szibéria keleti részén élő csukcsok kéthúros *eingengë*

70 Dincser Oszkár: *Két csíki hangszer. Mozsika és a gardon*. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1943, 6.

71 Viski: *Hegedű*, 45.

72 Laurence Picken: *Folk Musical Instruments of Turkey*. London: Oxford University Press, 1975, 323.

73 Uott, 199.

74 Gábrý: *A magyar hegedű*, 592.

75 Ecsedy: *A középkori népi hangszeres zene nyomozása...*, 88.

76 Hortense Panum: *The stringed Instruments of the Middle Ages*. Westport (Connecticut): Greenwood, 1970, 391.

77 Werner Bachmann: *The Origins of Bowing*. London: Oxford University Press, 1969, 54.

78 Picken: *Folk Musical Instruments of Turkey*, 192.

elnevezésű vonós fidulája szintén rokon hangszer, amelyet pengetéssel és ütéssel is megszólaltatnak.⁷⁹

6. Tárogató

A hangszer nevének etimológiáját illetően egyelőre nincs tudományos konszenzus, mert egyfelől lehet egy főnévként önállósult szó a régi *tárogató síp* szókapcsolat első eleméből, amely talán a „tár” gyakorító formájának igenévi alakja, „nyitogató” értelemben, és a lyukak ujjal való nyitására, zárására értendő, amivel az a gond, hogy a tárogató ige ilyen értelemben csak igen késői időből mutatható ki. Más magyarázat szerint a szó töve egy hangutánzó *tár* ige volna, amelynek rokonai más nyelvekből kimutathatók: szorb *tarakawa* (vadászkürt, oboa), régi francia *tarot* (fagott), latin *taratantara* (a trombita hangjának utánzása), de egy idegen szó átvételének népetimológias továbbalakítása kevésbé valószínű.⁸⁰

A „tárogató” ige és annak hangszernévvel való kapcsolata 1585-ből Calepinus latin–magyar szótárából ismert „tibia-Billegető sip tarogato sip” formában.⁸¹ Illetve amint az 1533-an kiadott Murmelliuss-féle latin–magyar szójegyzékben található „Ascaula-Taragato syp” és az „Ascaules, vtriculariu-Tomlo syp” alakokból kiderül, a tárogató sípnek légtömlős változata szintén ismert volt ebben az időszakban.⁸² A történeti anyag hangszerneveinek elemzése azonban önmagában nehezen értelmezhető, ezért a korábbi kutatások egyszerűen jelentésbeli átfedésként próbálták értelmezni az „Ascaula-Taragato syp” alakot, és ennek alapján úgy vélték, hogy a duda és a tárogató hasonló játékmódja miatt, a „tömlős-tárogató síp” egész egyszerűen dudát jelenthetett.⁸³ Ha viszont az ikonográf adatokat is összevetjük az írásos anyaggal, mindjárt megoldódik az „Ascaula-Taragato syp” alak, ugyanis a német nyelvterületen *Platerspiel* elnevezésű hólyagsíp magyar nyelvterületen szintén ismert volt, mert egy, az 1510-es évekre datált felső-magyarországi festettfadomborművön, amely a hangszertípus legkorábbi honi ábrázolásának tekinthető, az Atyaistent egy tárogató és egy hólyagsípos zenélő angyal kíséri⁸⁴ (7. kép a 216. oldalon). 1519-ben Tirolban magyar és cseh medvetáncoltatók jártak, akik a leírás szerint egy hólyagsíptípusú kísérőhangszeren játszottak.⁸⁵ Habár széles körben „töröksíposként” ismert a kép, szintén hólyagsíp és két trombita látható Daniel

79 Konsztantin Vertkov–Georgi Blagodatov–Elza Jázovickaja (ed.): *Atlas of Musical Instruments of the Peoples Inhabiting the USSR*. Moscow: State Publishers Music, 1975, 227–229.

80 TESZ 3., 856–857.

81 *Calepinus Latin-Magyar Szótára 1585-ből*. Szerk. Melich János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912, 314.

82 Szamota István (szerk.): „A Murmeliuss-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból”, *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud[ományos] Akadémia XVI/7.* (1896), 38.

83 Éri Péter: Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez. A XV–XVIII. századi szótáriródalom tükrében. In: *A duda, a furulya és a kanásztülök*. Budapest: Planétás, 2001, 253–256.

84 Szekeres-Farkas Márta: „A királyi udvar zenéje”. In: Kárpáti János (szerk.): *Képes magyar zenetörténet*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2004, 52.

85 Walter Salmen: „Zur Geschichte der Bärentreiber und der Tanzbären”. In: Gustaf Hilleström (ed.): *Studia instrumentorum musicae popularis*, 3. Stockholm: Musikhistoriska museet, 1974, 204.

7. kép. Zenélő angyalok hólyagsípval és tárogatóval (Felföld, 1510)

Hopfer 1530 körül készített, három lovaskatonát ábrázoló rézmetszetén⁸⁶ (8. kép). Petrus Bertelius (Pietro Bertelli) 1589-ben Passauban megjelent *Diversarum nationum habitus*ának egyik, 1563-ra datált illusztrációján a képalírás tanúsága szerint egy ruszin dobos és egy sípos látható, aki jól kivehetően egy hólyagsípon játszik, míg egy tárogató síp az övébe van tűzve⁸⁷ (9. kép a 218. oldalon).

A tárogatóhoz hasonló, kúpos furatú, dupla nádnyelves sípok legkorábbi ábrázolásának egy Kr. e. 2. századból származó római szarkofág oldalán látható *tibia* tekinthető.⁸⁸ A perzsa *surná* keleten, a pártus időszakban bukkan fel, és 160-ból Hatra város templomából ismert egy lakodalmi zenészeket ábrázoló márványlap, amelyen jól kivehető a dupla nyelvű, kúpos furatú, nyelvűsípra jellemző ajaktámasztó korong ábrázolása.⁸⁹ Ebből következik, hogy a Római Birodalom keleti tartományaiban is elterjedhetett a hangszer használata, vagy ami valószínűbb, eleve onnan származik. A Perzsa Birodalomban az arab hódítás utáni Szászánida-korból (7–9. század) származó ezüsttálakon és -korsókon több alkalommal is megjelenő kúpos furatú nyelvűsípok ábrázolása a hangszertípus népszerűségét bizonyítja.⁹⁰

86 Keresztúry–Vécsey–Falvy: *A magyar zenetörténet képekonyve*, 1960, 69.

87 Brauer-Benke: *A népi hangszerek története és tipológiája*, 171–172.

88 Günter Fleischhauer: *Etrurien und Rom*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1964 (Musikgeschichte in Bildern, 2., Musik des Altertums, 5.), 73.

89 Subhi Anwar Rashid: *Mesopotamien*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1984 (Musikgeschichte in Bildern, 2., Musik des Altertums, 2.), 157.

90 Henry George Farmer: *Islam*. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1966 (Musikgeschichte in Bildern, 3., Musik des Altertums und der Renaissance, 2.), 27.

8. kép. Hólyagsípon és trombitán játszó lovasok (Daniel Hopfer metszete, 1530)

A hangszertípus 13. századi délnyugat-európai elterjedését a *Cantigas de Santa Maria* kódex CCCX. cantigáján látható ajaktámasztó korongos nyelvűsípok ábrázolása bizonyítja, és már itt megjelenik a nyugat-európai típusokra jellemző, harang alakú tölcsér (10. kép a 219. oldalon). A 13. századi francia *guetter* kifejezés, amelyből a középkori angol *wayte* és a modern angol *wait* is származik, eredeti latin és francia jelentésében azokra a toronyőrökre utalt, akik a nyelvűsípjaikkal éjjelente óránként jelezték az időt.⁹¹ A nyelvűsípok harsogó hangjuk miatt kiválóan alkalmasak voltak toronyőrhangszernek, és jelenlétük a 13. századból a Veszprém megyei „terram Goydusbogdan” helységnévből is adatható. Ezért a középkori *gayd* elnevezésű hangszer a korábbi vélekedésekkel ellentétben az Árpád-kori szolgálónépek to-

91 Francis William Galpin: *Old English Instruments of Music*. New York: Barnes & Noble, 1965, 119–120.

9. kép. Dobos és hólyagsípós ruszin katonák (1563)

ronyórhangszere lehetett, mivel a kötelező templomépítések és az állandó tűzveszély miatt az Árpád-kori szolgálónépek között valószínűbb, hogy toronyőroket kell feltételeznünk, és nem dudásokat. Mindebből következően a *tárogató* szónak a 16. század eleji latin–magyar szójegyzékekben való felbukkanása nem feltétlenül jelenti egy új hangszer megjelenését, inkább csak a korábbi latin *gaid* elnevezés visszaszorulását és a magyar *tárogató* írásos formában történő elterjedését.

A 18. században a Rákóczi-szabadságharchoz való kötődése miatt a *tárogató* nemzeti hangszer jelleget öltött. Mivel a nemzeti hangszerek fogalma szorosan összefüggött a modern nemzetek kialakulásával, így ezekről valójában csak a 18. századtól beszélhetünk. Ettől függetlenül a nemzeti hangszereket általában ősi hangszereknek tekintik.⁹² A romantika nemzeti ébredést szolgáló buzgalma hívta életre a nemzeti opera műfaját, amelyben a kuruc kor dalainak és táncainak felelevenítéséhez továbbra is igény volt egy, a korszak zenei igényeinek is megfelelő tá-

92 Schunda Vencel József: *A cimbalom története*. Függelék: „A tárogató”. Budapest: Buschmann Kiadó, 1907, 93.

10. kép. Harangtölcséres, ajaktámasztó korongos nyelvcsípők (Cantigas de Santa María, CCCX.)

rogató kialakítására. Mivel a dupla nyelvcsípős típusokon alkalmazott újítások nem váltak be, ráadásul a korabeli cigányzenekarok körében már elterjedtek a klarinétok, a hangszerkészítők a saxofon szimpla nádnyelves fúvókájával kezdtek el kísérletezni, amihez a korabeli német és francia oboák billentyűzetét, illetve az alsó hangokra a német rendszerű klarinét billentyűzetét társították.⁹³ Az új hangszerre 1897. szeptember 15-én a cseh–német határvidékről, Kraslicéből (Graslitz) származó Stowasser János jelentett be először szabadalmat, amelyet a Magyar Királyi Szabadalmi Hivatal IX/d. osztálya jóváhagyott, és arra a 11545. lajstromszám alatt szabadalmi engedélyt adott.⁹⁴ A pedálcimbalom kifejlesztésével már hírnevet szerzett csehországi Dubečből (ma Prága egyik kerülete) származó Schunda Vencel József hangszergyáros csak szeptember 17-én, a Stowasser-féle szabadalommal

93 Pap János: „A tárogató akusztikai tulajdonságai. In: *A tárogató / Das Tárogató*. szerk. Gábry György é. m. Budapest–Obersützen: MTA ZTI–Hochschule für Musik und darstellende Kunst Institut für Musikethnologie, 1998 (Musica Pannonica, 3.), 24.

94 *Szabadalmi Közlöny* 1898. június 20.

szemben nyújtott be javítási szabadalmi igényt, és a Stowasser-féle tárogató szaxofonszerű fúvókája helyett a B klarinét fúvókáját alkalmazta a hangszerén.⁹⁵ Schunda a pedálcimbalom feltalálójának hírnevével felvértezve, 1894–96-ra datálva, visszamenőleg magáénak tudta be a tárogató megreformálásának a dicsőségét.⁹⁶ Ezért habár a történeti anyag áttekintése alapján Stowasser elsőbbsége nyilvánvaló, a közvélemény egyre inkább Schunda nevéhez kötötte a hangszer kifejlesztését. Stowasser a hangszer a Schundával kialakult későbbi jogvita miatt „Rákóczi-tárogató” néven forgalmazta, pedig az újonnan konstruált billentyűs tárogatók a német rendszerű szoprán saxofonokkal rokoníthatók, ám azoktól eltérő hangolónyílás-rendszerű, fából készült unikális hangszernek tekinthetők, ezért az eredeti tárogatónak tulajdonképpen csak a nevét kölcsönözték az új hangszer típushoz. Ennek ellenére a közvélekedés egyre inkább összemosta a régi és az új hangszer típus, és a billentyűs reformtárogatóról mint ősi hangszerrel beszéltek (11. kép).

7. Töröksíp

Szintén összefonódás tapasztalható a *töröksíp* és a *tárogató* hangszer-elnevezéseknél, mert a történeti anyagban olykor szinonimaként vannak jelen, a népzene kutatók emiatt nem is tesznek különbséget a két hangszer között.⁹⁷ A *töröksíp* szavunk nem szerepel a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárában*, ezért vélhetően a törökbors, törökbúza stb. növénynevekhez hasonlóan a török előtagú összetett szavak jelzős kapcsolatából alakult ki, és a török népnév mint jelző arra utal, hogy a magyarság milyen közvetítéssel ismerte meg ezt a hangszeret.⁹⁸ A *töröksíp* elnevezés legkorábbi adata 1643-ból ismert, ahol is II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjén kiemelik a lengyel és a török síposok játékát.⁹⁹ Ezért a *tárogató* és a *töröksíp* elnevezés közötti időbeli különbség magyarázatul szolgálhat a két hangszer különböző irányú megjelenésére, és csak a későbbiekben bekövetkezett jelentésátvitel során kezdtek el a két eltérő felépítésű, de egyaránt perzsa eredetű nyelvsíp nevét egymás szinonimájaként is használni.¹⁰⁰ A dob, trombita és *töröksíp* összeállítású, törökös zenei világú együttesek alkalmazása a Habsburg-házzal szembenálló erdélyi fejedelmek politikai állásfoglalását is tükrözte. A II. Rákóczi Ferencet 1708-ban hajnali muzsikával köszöntő zenészek között is kiemelt szerepet kapnak a trombitások és síposok, és az utóbbiak között külön díjazták a „török és a salezmai” hangszereseket.¹⁰¹ Ezek a sípok lehettek a tárogatók, mert a német *schalmei* vagy francia *chaluzeau* szó

95 Szabadalmi Közlöny 1899. január 21.

96 Schunda: *A cimbalom története*, 93.

97 Sárosi: *Hangszerek a magyar néphagyományban*, 95.; és Pávai István: *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2012, 181.

98 TESZ 3., 972–973.

99 Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete*, 2.: 1541–1686. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 114.

100 Réthei Prikkel Marián: „A tárogató síp eredetisége”, *Magyar Nyelvőr* XLVII/1–2. (1918. január–február), 5.

101 Esze Tamás: „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből”. In: *Zenetudományi Tanulmányok*, 4.: *A magyar zene történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955, 73–75.

11. kép. Reformtárogatón játszó parasztzeneész (Dévaványa, 1966, BTK ZTI Népzeneosztály és Archívum, NZ 4615)

(nádsíp) a középkori latin colomaula-calamaula-chalemelle-shawm formákból alakult ki.¹⁰² A kifejezés a görög „nád” jelentésű κάλαμος alakra vezethető vissza. A szimpla és a dupla nádnyelvek anyagául szolgáló olasz nád (arundo donax) az egész mediterrán és kis-ázsiai térségben ismert, és általánosan a nyelvsípok anyagául szolgált.

A töröksíp (és végső soron a tárogató is) a széles körben elterjedt dupla nádnyelves nyelvsípokkal rokonítható, amelyek egy perzsa eredetű hangszertípusra vezethetők vissza, amelynek az óperzsa *sru-nāda* („kürtnád” vagy „kürthangzás”) lehetett az elnevezése.¹⁰³ Ez a perzsa eredetű nyelvsíp az iszlám terjeszkedéssel Ázsiában, Európában és Afrikában egyaránt megjelent. Idesorolható a perzsa *surná*, az üzbég

102 Galpin: *Old English Instruments of Music*, 120.

103 Picken: *Folk Musical Instruments of Turkey*, 1975, 485.

és tádzsik *surnai*, az afgán *sornay* és az ujjur *surnay*, az örmény és grúz, illetve török és bolgár *zurna*, a macedón és szerb *zurla*, az albán *surlja*, a román *surla*, a kelet-ukrajnai *surmá*, a tunéziai *zokra* és a kenyai *nzumari*, valamint a kínai *suona*, a kambodzsai *sralai* és a maláj *surnai*¹⁰⁴ (12. kép). A jelenség jól mutatja, hogy a hangszertípus elterjedésével a különböző népcsoportok annak elnevezését is átvették, és kisebb mértékben a saját nyelvükhöz igazították. Ez egyben azt is igazolja, hogy a magyarság nem valószínű, hogy keletről hozta volna magával ezt a hangszertípust, máskülönben a perzsa eredetű elnevezés magyarított formája felbukkant volna az Árpád-kori oklevelek és helynévi adatok összeírásaiban, vagy a 14–15. századi latin–magyar szójegyzékekben, amelyek már számos hangszeréről és adott hangszeren játszó zenésről szolgálnak információval. Ezért a magyar *töröksíp* elnevezés kialakulása a német/lengyel/magyar/török *hegedű* elnevezéshez hasonlóan azzal magyarázható, hogy amikor a 17. században a törökök által a *zurna* nyelvsíp szélesebb körben is elterjed, a dupla nádnyelvsípok nyugatról elterjedő típusai már szintén ismertek, amit a történeti adatokban szereplő hangszerleírások is igazolnak (13. kép a 224. oldalon).

1643-ban II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjén lengyel és töröksípok játszanak;¹⁰⁵ 1668-ban I. Rákóczi Ferenc udvari zenészei között egy török- és egy lengyel sípos is található;¹⁰⁶ 1685-ben Thököly Imre 24 tagból álló zenekarában egy német sípos és négy töröksíp szolgál¹⁰⁷. 1708-ban II. Rákóczi Ferenc udvari zenészei között török- és német „salezmai” síposok is vannak.¹⁰⁸ A 19. század elején a *töröksíp* elnevezés kezd eltűnni, a *tárogató* elnevezés állandósul, és a hangszer típus presztízshangszerré, majd nemzeti hangszerré nemesedik.

8. Összefoglalás

A hangszer-elnevezések tekintetében *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* című háromkötetes alapmű megállapításaihoz képest az újabb etimológiai szótárak sem szolgálnak semmi újdonsággal. Ezért az organológia komparatív történeti és tipológiai forráselemzése hozzájárulhatnak a bizonytalan etimológiájú hangszerneveink eredetének a feltárásához, illetve kiegészíthetik a korábbi megállapításokat. Ezek szerint a doromb szavunk szlovák–lengyel közvetítésű német eredetű átvétel lehet, és bár a hangszertípus keletről származik, elnevezése alapján nem valószínű, hogy azt a honfoglalók magukkal hozták. A duda eredetileg egy onomatopoeitikus, több hangszertípust is jelentő szó lehet, amelynek összetett szavas, jelzős kapcsolatából kialakult formái a bőrduda, köcsögduda, nádduda stb. különböző, nem rokon hangszertípusokat neveznek meg. A vlach közvetítésű, román-

104 Brauer-Benke József–Legeza László: *Nemzeti hangszerünk, a tárogató*. Budapest: Kairosz, 2021, 9.

105 Bárdos: *Magyarország zenetörténete*, 2., 114.

106 Isoz Kálmán: „I. Rákóczi Ferenc udvartartásának zenészei”, *Zenei Szemle* XIII/2. (1929), 53.

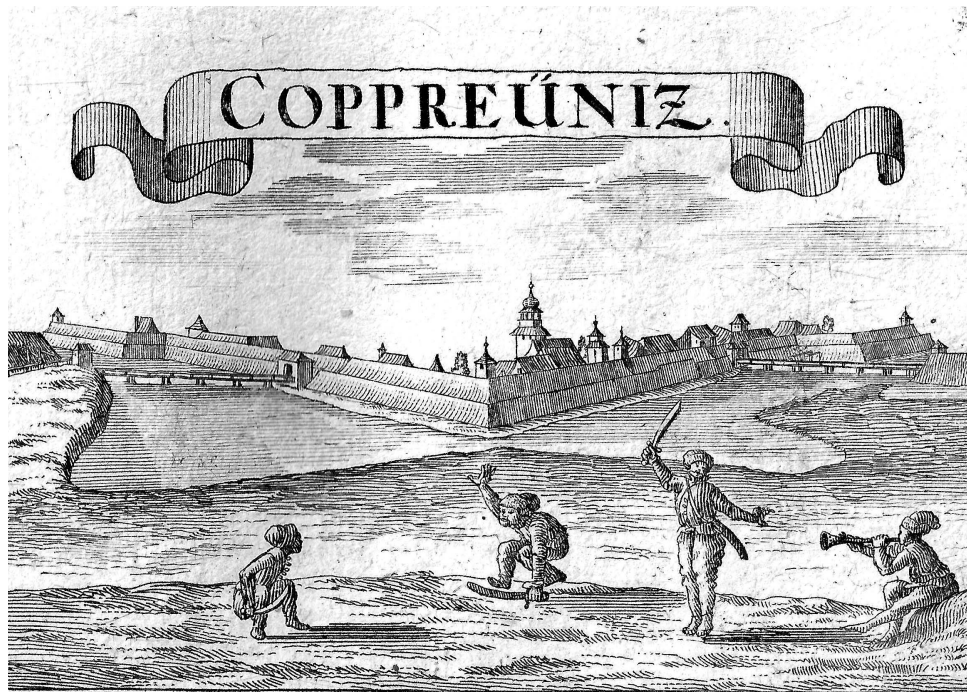
107 Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, 1. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése–Knoll Károly, 1896, 445.

108 Esze: *Zenetörténeti adataink...*, 74.

12. kép. Örmény zurnás (Shiraz, 1972, BTK ZTI Népzeneosztály és Archivum, NZ 7821)

ból származtatott furulya szavunknak valószínűleg az albán *fyell* elnevezés vagy a „frymë” (lélegzet) vagy a „feee” fúvást utánozó onomatopoetikus kifejezés lehet a végső forrása, és a tájnyelvekben gyakori furugla „g” elemére a Kárpát-medencéből, Törökországból és Észak-Afrikából egyaránt adatható gutturális mormogással kísért furulya-játéktechnika szolgálhat magyarázatul. Az ismeretlen eredetű *hegedű* szavunk a *hegit*, *egit*, *higheghe*, *geige* vonós hangszert jelentő alakokkal rokonítható, és nem kizárt, hogy a török eredetű „ok/ik” (ij) szóból képzett „okli/iklij” alak egy „íjjal vagy vonóval” jelentésű etimonra vezethető vissza. A *tárogató* szavunk a „tár” gyakorító formájának igenévi alakja lehet „nyitogató” értelemben, és a lyukak ujjal való nyitására, zárására értendő, illetve a 16. század eleji felbukkanása a latin–magyar szótárakban annak köszönhető, hogy a reformáció elterjedésével egyre inkább előtérbe kerülnek a magyar kifejezések, mert ez a hangszertípus korábban valószínűleg a latin *gayd* formában szerepelhetett, és egy olyan dupla nádnyelves síptípust jelenthetett, amelyet a tüzet és egyéb veszélyt jelző toronyőrök használtak. Ehhez kapcsolódóan az „Ascaula-Taragato syp” latin–magyar szótári alak, a korábbi vélekedésekkel ellentétben, nem a mai értelemben vett dudu

13. kép. Hajdútánc kísérete töröksípval Kapronca várának előterében (J. Nypoort metszete, Bécs, 1686)

pusú hangszert jelentett, hanem egy német nyelvterületen *Platerspiel*nek nevezett, magyar nyelvterületen szélesebb körben sosem elterjedt, hamar kihalt hólyagsíptípust, amely a nyugati dupla nádnyelves síptípusok elterjedéséhez is hozzájárulhatott. Ennek köszönhető, hogy a tőlünk keletebbre élő népcsoportoktól eltérően a 17. század közepén megjelenő *zurna* nyelvű elnevezését nem vettük át, mert a hangszert a törököktől való átvételre utalva töröksípnak neveztük, így megkülönböztetve azt a nyugatról érkező lengyel és német sípoktól.

ABSTRACT

JÓZSEF BRAUER-BENKE

THE ORGANOLOGICAL ANALYSIS OF THE ETYMOLOGY OF MUSICAL INSTRUMENTS

Recently published dictionaries of etymology add no new information to already existing knowledge about the names of musical instruments in the classic three-volume *Etymological Dictionary of the Hungarian Language*. However, the source analyses of comparative historical organology contribute to filling in the gaps and gaining new insights about the names of instruments with uncertain etymology. For example, the name of the jew's harp (doromb) is of German origin and entered the Hungarian language through Slovakian and Polish; even though this type of instrument has eastern origins, it is not likely that the ancient Hungarian settlers brought it with them. The word *duda* (bagpipe) is onomatopoeic and refers to various types of instruments, which are all different and unrelated. The name *furulya* (flute) most likely originates from the Wallachian onomatopoeic word referring to the sound of blowing, which is how the instrument is played. The etymology of the word *hegedű* (violin) is unknown, but could be related to *hegit*, *geige*, all referring to string instruments; and it is possible that it has Turkish origins, because it could be traced back to the Turkish word 'ok/ik' (arrow) referring to how the instrument is played, namely with a bow ('okli/iklij'). The name of the instrument *tárogató* could be traced back to the Hungarian word 'tár', which means 'open', referring to the technique of playing the instrument with fingers opening and closing the holes. Earlier, the Latin name of the instrument, *gayd*, was widespread and referred to a type of pipe used by tower watchmen to signal fire and other calamities. The name *Ascaula-Tarogato syp* found in Latin-Hungarian dictionaries did not refer to the type of pipe instrument as defined today, but to another type of pipe, to the *hólyagsíp* (bladder pipe), in German known as a *Platerspiel*. This would explain why in the 17th century Hungarians, unlike the other ethnic groups east of Hungary, did not borrow the Turkish word *zurna* (referring to a shawm) but instead used the expression *töröksíp* (Turkish pipe), thus differentiating it from other types of shawms of Polish or German or western origin.

József Brauer-Benke (1970) studied ethnography, folklore, cultural anthropology, and African studies at Eötvös Loránd University Budapest from 1995–2000, and from 2001–2004 he completed the Doctoral Programme in European Ethnology at the same institution. His doctoral dissertation examined the history of Hungarian folk musical instruments. He was a lecturer in the African Studies Programme at Eötvös Loránd University in Budapest from 2003–2008, and lectured at the Liszt Academy of Music from 2008–2021. He currently holds an appointment as organologist at the Institute for Musicology RCH. His publications focus on the history of folk musical instruments. His book about African folk musical instruments appeared in 2007, followed in 2014 by a typology and historical overview of the musical instruments of the Carpathian basin that was published in English translation in 2018. He is currently involved in comparative research into the history of European and African folk musical instruments.